

Олесь Лісничук

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ: НОВІТНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ВПЛИВ НА ДИСКУРС НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ

У статті розглядаються новітні тренди розвитку громадських організацій в Україні. Прослідковуються напрями та канали впливу громадських організацій на дискурс національних інтересів України.

Oles Lisnychuk NGOs in Ukraine: the latest trends and the impact on the discourse of national interests. In this article are examined latest trends of Ukrainian NGOs development. Also lines and channels of influence of NGOs on the discourse of the national interests of Ukraine are observed in it.

Середовище громадських організацій України тривалий час являє собою складний гетерогенний простір, відіграючи при цьому свою помітну роль у політичному процесі. В останні роки в цьому середовищі відбуваються динамічні, суперечливі, неодноспрямовані процеси. Громадський сектор зберігає значний потенціал впливу на політику і суспільство, і, зокрема, на дискурс національних інтересів України, однак у наслідок різних причин та бар'єрів цей потенціал не знаходить відповідного розвитку.

Ситуація в громадському секторі має великий потенціал нарощування динаміки. На користь цього свідчить низка чинників:

- тенденція до стрімкого зростання кількості ГО;
- лібералізація умов утворення нових ГО і (до певної міри) їх діяльності внаслідок вступу в дію Закону «Про громадські об'єднання» та низки інших нормативних новацій;
- розширення форм діяльності ГО за рахунок надання права вести комерційну діяльність;
- наближення президентських виборів, у контексті яких традиційно поживалювалася активність ГО;
- активізація сегмента політично орієнтованих ГО.

Останні роки офіційна статистика засвідчує послідовне зростання кількості зареєстрованих громадських організацій в Україні. З 2008 по 2012 р. середнє збільшення їх кількості на рік коливалося навколо показника в 4000. Статистичні дані на початок 2013 р.[1] свідчать про стрімкий стрибок у створенні нових громадських організацій: за даними на 1 січня поточного року в Україні нараховувалося вже 91317 організацій цього профілю. Таким чином, за 2012 р. їх кількість зросла на 19550 одиниць, або на 27,2%.

Зростання в декілька разів темпів офіційної реєстрації громадських організацій та їх осередків у минулому році цікаве тим, що в 2012 р. не спостерігалось видимих для того причин. Новий закон «Про громадські об'єднання», згідно з нормами якого суттєво спрощується процедура реєстрації організацій цього профілю, почав діяти з 1 січня 2013 р. і перший статистичний ефект від його дії буде зрозумілий лише наприкінці поточного – на початку 2014 р.

Утім, дані офіційної статистики є неоднозначними і, на жаль, хибують відносністю. За їх допомогою можна скласти хіба уявлення про певні тенденції в середовищі громадських організацій. В даному випадку – про стрибкоподібне зростання кількості реєстрованих структур в останній період. Однак оцінити рівень реальної працездатності та впливу ГО України за цими показниками не можна, для цього треба розробляти і застосовувати більш складні.

Деякі організації намагаються оцінити ступінь активності НУО. В останньому огляді «Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України, 2002–2011 роки» Творчий центр Каунтерпарт провів аналіз, де «активно діючою» визнається організація, яка відповідає таким критеріям:

- є офіційно зареєстрованою;
- працює не менше двох років;
- має досвід виконання не менше двох програм чи проєктів;
- має успішний досвід виконання проєктів та відома в регіоні.

На думку авторів зазначеного звіту, під ці критерії на момент завершення звіту підпадало 3-4 тисячі зареєстрованих організацій [2, с.14–15].

Останні дані більше узгоджуються із результатами соціологічних опитувань.

Соціологічне дослідження «Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба?»¹ зафіксувало, що лише 8% громадян вважають себе залученими до активної громадської діяльності. На противагу позитивній динаміці в статистичних даних по зареєстрованих організаціях, цей показник зменшується. В 2008 р. він становив 12% [3].

Потребу брати участь в громадській діяльності українці бачать передусім тоді, коли така діяльність принесе конкретну користь їм або їхній сім'ї (37%), або у разі, якщо під загрозою опиниться життя, здоров'я або добробут близьких і така діяльність сприятиме ліквідації цієї загрози (33%). Однак для кожного четвертого такою

¹ Дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічною службою Центру Разумкова з 17 по 22 травня 2013 року. Опитано 2010 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка вибірки – 2,3%.

причиною може бути, якщо така діяльність приносить конкретну користь суспільству – 26,4 %. Для 17,2% важливо отримувати за таку діяльність платню.

Рівень довіри до громадських організацій не надто високий: 5,4% цілковито довіряють громадським організаціям, а 33% радше довіряють, ніж не довіряють. При цьому зберігається позитивний баланс довіри-недовіри на рівні 2,8%. Більшим відповідний показник є лише в церкві, армії та ЗМІ.

За останні роки суттєвих змін зазнало правове поле, в якому діють громадські організації та об'єднання в Україні.

З 1 січня 2013 р. набрав чинності новий Закон «Про громадські об'єднання». Прийнятий 22 березня 2012 р. він став результатом тривалого законотворчого процесу, активним учасником якого увесь період були представники громадянського суспільства. На новий закон поклалися очікування, пов'язані із лібералізацією процедури реєстрації ГО та усуненням адміністративних бар'єрів в їхній діяльності. Резонансною новацією також стала норма, згідно з якою вимагаються обов'язкові консультації з громадськими організаціями з питань їх правового статусу та державного фінансування. Також громадським об'єднанням відтепер дозволяється проводити комерційну діяльність, що відповідає меті об'єднання. Ця можливість, як очікується, дасть поштовх для покращення фінансової спроможності ГО.

Утім, після вступу нового закону в дію почали виявляти деякі юридичні колізії, невирішеність яких ускладнює діяльність тих ГО, яких вони зачіпають. Передусім це стосується використання права на ведення підприємницької діяльності, що викликає перешкоди в отриманні громадськими організаціями статусу неприбутковості в органах податкової служби.

Прийнятий у липні 2012 р. Закон України «Про благодійність та благодійні організації» також в цілому орієнтований на спрощення реєстраційних процедур, а також забезпечення ефективнішого контролю за використанням благодійних коштів.

Свою роль в організації взаємодії влади та громадського сектору відіграє створена у січні 2012 р. Президентом України Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства. Значний вплив на організаційний розвиток громадського сектору

мала кампанія зі створення консультативно-дорадчих структур при органах державною влади.

У ряді областей країни місцевою владою ухвалено спеціальні програми сприяння розвитку громадянського суспільства.

Законодавчі новації, втім, поки мають невизначений ефект і можуть викликати неоднозначні наслідки з погляду розвитку мережі ГО, покращення їх діяльності, реалізації через них суспільних інтересів та ініціатив.

Визначальним чинником інституційного потенціалу ГО в Україні є режим відносин громадського сектору і влади. За роки незалежності співпраця держави і громадськості складалася по-різному, але ніколи влада не наважувалася повністю ігнорувати необхідність комунікації з організованою громадськістю. Так чи інакше, але саме влада, її позиція і впливи з її боку залишаються головним модератором базових процесів у середовищі громадянського суспільства.

В останні роки український уряд досить послідовно реалізовує курс на офіційне інституційне оформлення відносин із ГО. Основною площиною реалізацією цієї політики стала розбудова мережі консультативно-дорадчих органів у вигляді громадських рад при органах державної влади (міністерствах, центральних органах виконавчої влади, обласних, міських, районних державних адміністраціях).

Громадські ради як формат співпраці держави і громадського сектору існували ще з 2003 – 2004 рр. Цей орган спочатку викликав активізацію діалогу, але досить швидко перетворився в абсолютній більшості виявів в інертну формальну структуру. Прийнята 3 листопада 2010 року постанова КМ № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» була орієнтована на відновлення ролі ГР (громадських рад) і вводила низку суттєвих інновацій у цьому напрямі. Це рішення дало старт кампанії з утворення мережі ГР при органах влади різного рівня. Менше ніж за рік, станом на 1 жовтня 2011р. було сформовано 566 громадських рад із 608 запланованих, тобто 93% [4, с.4].

Досвід реалізації такого підходу виявився суперечливим. З одного боку, відбулася помітна активізація контактів між пред-

ставниками державних органів та представниками громадських організацій, обмін інформацією, краще ознайомлення із інтересами, потребами й можливостями одне одного, пошук форм оптимізації співпраці. Влада отримала ефективний інструмент легітимізації власних рішень у вигляді демонстрації участі громадськості у процесі їхнього прийняття. Громадські організації, в свою чергу, демонстрацію власного визнання, значущості, запиту на результати діяльності.

З іншого боку, кампанія з розбудови мережі ГР у багатьох проявах набула негативного резонансу, продемонструвала низку конфліктів, у тому числі й системних, призвела до несприятливих наслідків.

Створення ГР при деяких центральних органах (МВС, СБУ, КМДА, Державному агентстві земельних ресурсів) [5] супроводжувалося публічними конфліктами і викликало негативний розголос як у середовищі громадського сектору, так і за його межами. З боку частини ГО з'явилися звинувачення у порушеннях під час формування нових ГР, непрозорості діяльності ініціативних груп з їх створення, їхньої підконтрольності владі та залежності від неї, лобіюванні приватних інтересів у межах ГР, фантомності ряду їхніх учасників, зрештою, в імітації й маніпуляції з боку влади в реалізації ідеї ГР.

З боку представників держави, ГО дістало критику за участь у процесі створення і діяльності ГР за: не завжди продуктивну роботу в ініціативних групах; відсутності готовності до «саморегулятивного» процесу і делегування до складу громадських рад представників, які найбільш фахово представлятимуть інтереси громадськості»; непомірне розширення складу ГР; за «рейдерство» в ініціативних групах; за відсутність розумінні «в повній мірі...основних завдань та специфіки роботи громадських рад, що здебільшого полягають у волонтерській (безоплатній) експертній роботі з підготовки пропозицій та зауважень щодо напрямів реалізації державної політики у певній сфері» [6].

У цілому варто визнати, що ця обопільна критика загалом мала під собою основу. Обидві основні сторони виявилися недостатньо готовими до рівноправного діалогу в пропонованому форматі.

Основним же індикатором зазначеного процесу стала демонстрація дефіциту довіри між середовищем активних громадських організацій та владою. Ця особливість відображається як на роботі ГР, так і на взаємодії ГО з органами влади в цілому. Згідно з опитуванням, проведеним у середовищі ГО, яке наводиться в «Індексі сталості розвитку організацій громадянського суспільства України в 2012 році» від Агентства США з міжнародного розвитку, 16% організацій координують свою діяльність з органами влади, 23% займають конфронтаційну позицію, 46% вважають, що їхня діяльність доповнює діяльність органів влади, а 12% зазначили, що влада використовує їх діяльність у своїх цілях[7]. Таким чином, більше третини активних ГО має упередження щодо співпраці з державою та її представниками.

Варто також враховувати, що постанова №996 стала не тільки хоч і важливим, але одним із низки урядових документів. Це рішення позначила перехід до нового режиму взаємин ГО та влади. Від того часу дедалі виразнішою стає тенденція до спроб влади робити акцент на своїх організуючих та структуруючих функціях щодо громадянського суспільства в Україні. В Україні почав все більш впевнено утверджуватися феномен ГОНГО (GONGO)².

Поява і розвиток організацій цього типу відбувається двома головними способами. По-перше, створюються структури зі статусом ГО, пов'язані з тим чи іншим органом влади чи його представниками за ініціативи та організуючої ролі останніх. По-друге, інтерес влади до контролю за громадським простором знайшов відгук у частини представників останнього, які почали виявляти ознаки своєрідного громадського антрепренерства. В цьому випадку або вже існуючі, офіційно зареєстровані організації, або окремі активісти з певним досвідом громадської роботи розпочинають діяльність з просування інтересів влади. Яскравим прикладом останнього сценарію є участь в роботі ГР при МЗС організацій, пов'язаних із релігійним об'єднанням «Посольство Боже» [8].

² ГОНГО (GONGO – Government-Organized (или Operated) Non-Governmental Organization) – «організовані урядом неурядові організації», аббревіатура, що позначає формально неурядові громадські організації, які створені за участі держави і які працюють на її інтереси.

Через сприяння масовому розвитку організації такого типу влада може отримати контроль за ситуацією в середовищі ГО. Відкриваються широкі можливості для використання селективного підходу, коли структури типу ГОНГО та інші лояльні до влади ГО визнаються як «справжні», «конструктивні» інститути громадянського суспільства, а громадські організації та ініціативи, які виявляють критичну щодо неї позицію, маркуються як «політичні», «ангажовані», «екстремістські», їм відмовляється у визнанні дотичності до громадянської самоорганізації та необхідності діалогу з ними. Ідентифікуються «справжні» ГО, з якими можлива і необхідна співпраця, а – і це головне – активне пропагандистське використання інформації про такі взаємини. Таким чином демонструється наявність діалогу та кооперації держави та громадянського суспільства, наявність широкої громадської підтримки як окремих ініціатив влади, так і політичного курсу в цілому. Влада резервує за собою право наділяти «мандатом» відповідності справжньому громадянському суспільству. Відповідно, вона декларує відсутність такого статусу в структур, які демонструють гостру критику і несприйняття її дій. Щодо них включається логіка маргіналізації, ігнорування й очікування їхньої деактуалізації. Це доповнюється репресивними, але здебільшого нежорсткими впливами переважно щодо окремих активістів, які ведуть резонансну і нетолеровану владою діяльність – заборона в проведенні акцій, затримання міліцією, відкриття кримінальних справ (у тому числі і щодо епізодів, які безпосередньо не пов'язані із громадською діяльністю) тощо.

Така політика наразі є радше тенденцією, яка остаточно ще не вкорінилася і не витіснила інші. Однак сама її наявність породжує серйозні проблеми для розвитку ГО і всього простору громадянського суспільства, а також і загрози суспільній та політичній стабільності в країні. Сконструйований у подібний чином простір ГО означає цілковите витіснення державою суспільної самоорганізації.

Варто відмітити ще один важливий аспект. Надмірний акцент з боку влади на громадських обговореннях підважує важливість і, потенційно, навіть доцільність електорального представництва. Адже таким чином відкриваються можливості для деактуалізації необхідності діалогу із політичними конкурентами, які отримали

меншу підтримку під час демократичної процедури боротьби за владу – на виборах. Опозиційні меншості в представницьких органах влади дистанціюються від реального процесу прийняття рішень. У них залишаються два головні способи впливу на владу та її рішення. По-перше, це використання можливостей формальної процедури, існуючої в тому чи іншому органі представницької влади, що є достатньо малоефективним, особливо з огляду на контроль над регулюванням цього механізму, яку отримує правляча владна сила. По-друге, використання позапублічних, тіньових способів впливу (від неформальних особистих домовленостей до негласних міжпартійних пактів).

Таким чином курс на демонстрацію активної комунікації із громадськістю для влади привабливий можливістю перенесення легітимізаційних практик у площину, більш придатну для контролю. Отже, така політика попри її позірну відкритість на рівні реалізації в конкретних інституційних умовах не може вважатися апіорі демократичною.

Загалом же, таким чином реалізований курс на активну демонстрацію підтримки публічних обговорень цілковито вкладається в логіку домінування популістського дискурсу.

Структури громадянського суспільства намагаються активно виступати організатором публічних дискусій щодо проблем, які стосуються національних інтересів. Переважно це відбувається у вигляді публічних заходів – конференцій, круглих столів, семінарів. Ця форма є звичною для українських громадських організацій, однак використовувати її на постійній основі здатна невелика група із них, які мають відповідні інституційну спроможність, ресурси, досвід. Зазвичай такі позиції здобуваються складно, через подолання багатопланових обмежень і бар'єрів. Для звичайної, нехай і активно та успішно працюючої української НУО, самостійна організація подібного заходу стає надскладним завданням і потребує залучення зовнішньої допомоги.

Найбільш системно і послідовно в організації публічних діалогів підходить Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова. Більшість публічних заходів цього think-tank пов'язані із виходом чергового числа його часопису «Національна безпека і оборона». Кожен номер – тематичний, і тема

журналу стає магістральною для публічного зібрання, де його представляють, а потім запрошені представники політичному, державних органів, експертного середовища, громадського сектору, медіа дискутують як з приводу доповіді центру, так і з інших питань проблематики. Всі ці дискусії повністю потрапляють під обговорення загальнонаціональних інтересів – це визначає позиціонування часопису центру.

У цілому, структури громадянського суспільства є активними у зусиллях щодо організації дебатів з приводу загальнонаціональних інтересів. Їм властивий більш інноваційний підхід як до формулювання тем і визначення актуальних проблем, так і до пошуків шляхів їх розв'язання. Реалізувати наявний у цьому контексті евристичний потенціал вітчизняним ГО суттєво перешкоджає обмеженість ресурсів, не до кінця врегульовані правові аспекти діяльності, дефіцит інституційованих форм горизонтальної кооперації, складнощі, що виникають у відносинах із державою та організаціями-спонсорами.

Саме до практики громадянської самоорганізації можна віднести і таку дискусивну платформу з формулювання національних інтересів і пріоритетів, як Ініціативну групу «Першого грудня». Створення цього об'єднання стало відповіддю на звернення трьох традиційних українських церков (Української православної церкви, Української православної церкви Київського патріархату та Української греко-католицької церкви), в якому містився заклик «засвідчити соборність, розкрити духовний потенціал, даний Богом нашому народу, та утвердити в суспільстві принципи любові, справедливості й взаємодопомоги»[9]. До ініціативи «Першого грудня» приєдналися відомі українські інтелектуали та громадські діячі: В. Брюховецький, Б. Гаврилишин, В. Горбулін, С. Глузман, Л. Гузар, І. Дзюба, М. Мариневич, М. Попович, Є. Свєрстнок, В. Скуратівський, І. Юхновський.

У прийнятій за результатами першого зібрання групи в грудні 2011 р. «Декларації» після відзначення «морального і соціального занепаду та втрати життєвих орієнтирів» на 20-ту річницю незалежності констатувалося, що «всі виразки нашого суспільства є лише проєкціями головної проблеми – замулення нашого духу». Відтак наголошувалося на необхідності «відродження... усіх пластів українського суспільства» [10]. Головним інструментом на шляху до цього було обрано Національний круглий стіл, від якого

очікувалося, що він стане «новим суспільним інститутом вираження суверенної волі громадянського суспільства» [10].

Крім самих учасників групи «Першого грудня», до участі в зібраннях Національного круглого столу запрошувалися представники широких кіл громадськості, в тому числі тієї категорії, яка претендує на роль лідерів думки. Група позначила своєю головною метою – «не давати готові відповіді, а насамперед привернути увагу суспільства до тем, які для України є життєво важливими» [11].

Образ «круглого столу» як форми формування широкого консенсусу з базових питань розвитку країни тривалий час була доволі поширеною в суспільних дискурсах України. Суттєву роль у підтриманні його актуальності відіграло, з одного боку, усвідомлення масштабності і глибини конфліктів в українській політиці та соціумі, з іншого, відсилання до позитивного досвіду роботи таких інститутів у європейських країнах, які долали спадщину тоталітаризму та авторитаризму (Польщі, Іспанії тощо). Останньою помітною (але малоефективною) спробою використати цей формат співпраці стали зусилля тодішнього Президента В. Ющенка влітку 2006 р. і завершилися підписанням «Універсалу національної єдності».

Якщо круглий стіл 2006 р. був вразливим через вузьку платформу сторін, що домовлялися, та їхніх інтересів, то національні круглі столи Ініціативи «Першого грудня» відчувають тиск викликів практично протилежного змісту – від початку за основу діалогу було взято занадто абстрактні позиції.

При цьому практика групи «Першого грудня» не уникла певної корпоративної герметичності. Як «Декларація», так й інші документи, а також подальша робота групи (як власне започаткування її як відповіді на церковний документ) має виразні ознаки консервативної реакції на кризові процеси в українському суспільстві і державі та завдання і виклики, які перед ними постають. До об'єднання увійшли учасники, які більшою чи меншою мірою, але розділяють і підтримують таку платформу. В той же час, за всієї їхньої авторитетності і відомості, ані вони персонально, ані засади діяльності Ініціативи не відображають повною мірою підходи, настрої, інтереси як українського суспільства в цілому, так і активної його частини, яка артикулює для себе проблему необхідності стратегічного поступу країни.

У публічному просторі стає дедалі більше критичних відгуків про роботу групи та її круглих столів з боку потенційних учасників обговорень. Так, наприклад, філософ С. Дацюк, який бере доволі активну участь в інших дискусійних об'єднаннях, піддав критиці позиції Ініціативної групи за відсутність стратегічних пріоритетів, замість наявних політичних, ігнорування інноваційності, «вузько національних» пріоритетів [12].

Ця критика має під собою підґрунття, оскільки в цілому запропонований і поки підтримуваний групою «Першого грудня» формат діалогу із питань національних інтересів не спричинив поки відчутного впливу на домінуючі суспільні і політичні дискурси.

У той же час, ці узагальнення є проміжними, давати остаточні визначені висновки стосовно продуктивності організації діалогу про загальнонаціональні інтереси в рамках формально абстрагованого від політики всеукраїнського столу поки зарано.

Однак можна зауважити, що так чи інакше, але в формі діалогу, яка претендує на загальнодержавний статус, неможливо зректися політики і, вочевидь, політиків. Враховуючи всі витрати та загрози, які може викликати долучення представників політичного класу до такого спілкування, все ж варто шукати шляхи мінімалізації можливостей перенесення політико-групових інтересів та конфліктів у дискусійне поле з одночасним включенням у комунікацію представників усіх зацікавлених у ній політичних сил.

Тим більше, що ідея круглих столів як способу пошуку компромісів залишається актуальною у власне політичному середовищі. Останню примітну заяву з цього приводу зробив у серпні 2013 р. перший Президент України Л. Кравчук, на думку якого, саме такої форми діалогу сьогодні потребує правляча більшість і опозиція, а його організатором доцільно зробити Верховну Раду [13].

1. Кількість зареєстрованих політичних партій та громадських організацій в Україні на 01.01.2013 року // Експрес випуск Державної служби статистики України від 05.03.2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrstat.org/uk/express/expr2013/03_13/53.zip

2. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2011 роки: Звіт за даними дослідження/ Автори-упорядники: Любов Паливода, Софія Голота – К.: [БФ «Творчий центр ТЦК»], 2012.
3. Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/sdklfmvlbkdmfklvm.htm>
4. Громадські ради в цифрах: загальнонаціональний звіт із моніторингу формування громадських рад при центральних та місцевих органах виконавчої влади / М. В. Лациба, О. С. Хмара, А. О. Красносільська [та ін.]; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2011. – С.4.
5. Громадські ради: гора народила мишу? // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – 11 листопада.
6. Окша Н. Громадські ради: криза демократії чи її розвиток? / Н.Окша [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/04/8/6088504>
7. The 2012 CSO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia. 16th edition. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.usaid.gov/sites/default/files/documents/1863/2012CSOSI_0.pdf. – P.213.
8. Бекешкіна І. Рейдерські новації: як захоплюють громадські ради / І. Бекешкіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/04/4/6077869>
9. Звернення традиційних Українських Церков до вірних та до всіх людей доброї волі з нагоди двадцятиліття референдуму на підтвердження Акту проголошення незалежності України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ugcc.org.ua/2077.0.html>
10. Декларація // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/deklaratsiya>
11. «Освіта в Україні: творення суспільного замовлення». Позиція ініціативної групи «Першого грудня» // Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/2013/06/04/1943>
12. Дацюк С. Я бачу Україну інакше / С. Дацюк // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/4fc455c78ea17>
13. Прес-конференція Першого Президента незалежної України Леоніда Кравчука: «Віхи Незалежності: становлення Держави – процес не односторонній» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://1-12.org.ua/deklaratsiya>